

ГЕРОЇЧНА ТЕМА В УКРАЇНСЬКИХ ДУМАХ ТА ІСТОРИЧНИХ ПІСНЯХ

У статті простежується роль дум та історичних пісень у пробудженні самосвідомості українського народу та його згуртуванні в боротьбі за соціальне і національне визволення.

Тема визвольної боротьби українського народу та її відображення в усній народній творчості, зокрема в думах та історичних піснях, цікавила багатьох учених-фольклористів, письменників, композиторів другої половини XIX та XX століть. Серед них – М. Максимович ("Малоросійські пісні"), П. Житецький ("Думки про народні малоруські думи"), І. Франко ("Студії над українськими народними піснями"). Збиранням, дослідженням і виданням праць з українського героїчного епосу займалися також М. Драгоманов, В. Антонович, П. Чубинський, М. Лисенко, М. Старицький, В. Гнатюк, Ф. Колесса, Леся Українка, Б. Грінченко, Д. Яворницький та багато інших. Вони розглядали фольклор як складову духовної культури українського народу. Особливе місце в наукових студіях над усною народною творчістю відводилося народним думам та історичним пісням.

Проголошення України самостійною державою поставило перед нею немало проблем, у тому числі й культурологічних. Адже з ними пов'язане входження України в контекст світової культури. Знання своєї історії, культури, мистецтва, фольклору як першооснови нашої духовності необхідне сьогодні кожній людині для того, щоб визначити своє місце в будівництві молодій державі, за яку боролися наші попередники протягом багатьох віків, рясно поливаючи рідну землю потом і кров'ю.

Як відомо, образи мужніх, сильних духом і благородних героїв, які заради свободи й незалежності вітчизни йшли на смерть, змальовані в різних жанрах усної народної творчості. У думах, наприклад, дії героїв набирають великого епічного узагальнення, в них втілюється могутність народних мас. У близьких за тематикою та поетикою історичних піснях відображено історичну пам'ять народу, звучить гострий осуд соціальному та національному гніту, виражаються волелюбні прагнення народних мас та змальовані образи їх захисників.

Героїка наших пращурів, відображена в думах та історичних піснях, є тим благодатним прикладом для нинішніх поколінь, які прагнуть визначити свою участь у суспільно-політичному житті, свої знання і талант поставити на службу батьківщині.

На жаль, протягом останніх десятиріч XX століття в Україні не було значних досліджень у галузі фольклористики в цілому чи окремих її напрямків зокрема. Здебільшого до героїчної теми в усній народній творчості звертаються укладачі шкільних та вузівських підручників з української літератури та автори статей у часописах.

У цій статті, не претендуючи на вичерпність дослідження, ми поставили мету – простежити, як реалізується героїчна тема в думах та історичних піснях як жанрах усної народної творчості під кутом власного бачення цієї проблеми, враховуючи, звичайно, праці відомих науковців.

На нашу думку, сьогодні проблему героїчного вчинку варто розглядати не як абстрактну загальну категорію, а як поняття діалектичне і конкретно-історичне.

Українські думи й історичні пісні є справжнім художнім літописом героїчного життя нашого народу. Ця істина не підлягає запереченню.

Сьогодні ми прагнемо глибше осмислити нашу минувщину і проаналізувати сучасний стан української духовності, знайти орієнтири у великому потоці маскультури, яка негативно впливає на формування естетичних ідеалів молоді.

Отже, дослідження витоків українських дум та історичних пісень якраз на часі і заслуговує спеціального наукового обґрунтування.

Фаховий аналіз фольклорних творів героїчної тематики дає можливість сучаснику заглибитися в історію боротьби українського народу за право на життя та національне першородство. Адже в думах та історичних піснях опоетизовуються подвиги попередніх поколінь в ім'я Вітчизни, підноситься на високий п'єдестал лицарство, мужність, сила, відвага і самопожертва заради національної ідеї. У них також проявляються особливості формування світогляду нашого народу та становлення його духовної культури.

Досі науковці не дійшли єдиної думки щодо визначення суті поняття "героїчне". Інколи до героїчних вчинків відносять усе, що пов'язане з діяльністю людини в суспільстві, її поведінку в екстремальних ситуаціях, коли існує гострий конфлікт між життям і смертю, героєм і суспільством.

Американський вчений А. Роппорт, наприклад, у своїй книзі "Стратегія і совість", стверджує, що "по мірі розвитку військової техніки героїчний компонент війни зникає. Положення героя нічим не відрізняється від положення боягуза. Героїв не буде – будуть тільки жертви" [1: 255-256].

Про те, що героїзму тепер нема місця, пише і французький соціолог Р. Килло стверджуючи, що "з героями закінчено незалежно від їх соціального устрою, де б вони не жили. Епічним відчуттям і благородним поривам прийшли на зміну раціоналізм, діловий розрахунок і повна відсутність романтики. Інфляція моральних цінностей обезцінила поняття героїзму. На місце героїзму прийшли торговий і промисловий успіх, вигідний бізнес, фінансове процвітання – якщо, звичайно, вони можуть бути досягнені. Героїчне – в минулому" [2: 17].

Як бачимо, тут охоплено суть поширеної в зарубіжній літературі концепції "зникнення героїчної ролі людини". Але, як засвідчує історія, це не характерно для українців та інших слов'янських народів.

Виступаючи на конференції, присвяченій героїчній темі в театрі, відомий український режисер О. Барсеґян казав: "Важко назвати у всьому світі національність, яка б за період свого розвитку не створила героїв. Важко назвати і народ, який не можна назвати героїчним, якщо він боровся за свої національні права, за своє існування" [3: 22]. Згадаймо українських героїв: Самійла Кішку, Івася Коновченка, Богдана Хмельницького, Петра Сагайдачного, Марусю Богуславку, Максима Залізняка, Устима Кармалюка, Олексу Довбуша, Івана Гонту, підпільників-молодогвардійців, Ніну Сосніну.

Відомо, що в розуміння героїчного в різні епохи вкладався різний зміст, а тому ні античне, ні середньовічне ні інші його тлумачення не можуть бути мірою чи еталоном. Вони можуть бути визначені тільки на основі аналізу особистості в історії, а також характеру і змісту епохи.

Не варто називати вчинок героїчним, якщо відсутня конкретна прогресивна мета і її соціально вартісний зміст. Інакше довелось би віднести до цієї категорії і нахабні дії злочинців.

Не героями, а страшними постатями є й ті, що називають себе єдиними натхненниками "добра" на світі. І вожді радянського комунізму, і німецького нацизму, і маоїсти в Китаї, і північна Корея Кімами, і Пол-Пот, і мусульманські догматики, і африканські націоналісти – все це жорстокі уроки, пережиті людством.

Слово "герой" запозичено із Древньої Греції. В системі античної міфології героями називались легендарні, сильні особистості, здатні на вчинки, що вимагають великих зусиль і сміливості. Такими героями були Персей, Тесей, Геракл; греки вважали їх своїми родоначальниками, їх подвиги оспівували у віршах і піснях – пише російський літературний критик В. Степанов [4: 4].

"Проблема героїчного, як і проблема типового в мистецтві, передбачає свідоме перебільшення позитивних рис у характері героя, і першою необхідністю справжнього художнього твору є типізація героїчного через конкретну індивідуальність", – зауважує український мистецтвознавець А. Німенко [5: 4-8].

У мистецтві важливий показ морального процесу становлення героя, його еволюції, внутрішнього руху до того, що може стати потім подвигом, дозволяє йому бути сучасним героєм у повному розумінні цього слова.

Дослідник героїчної теми в українському театрі Л. Данчук відзначає: "Героїзм – це найвищий вияв моральних, ідейних і фізичних сил людей, їх самовіддана і мужня дія в особливо складних і небезпечних умовах, які вони чинять в ім'я батьківщини для досягнення усвідомлення героями конкретних суспільно необхідних потреб або гуманістичних прогресивних ідеалів.

Мистецтво не фіксує, не констатує, не ілюструє, а доводить процесом; від мистецтва чекають не парадності, а морального і естетичного піднесення особистості, питання про те, яку людину ми хочемо подарувати майбутньому, є визначним у проблемі героїчного, оскільки здатність до героїчного вчинку починається з розвитку його моральних якостей [6: 21-25].

"Здійснюючи вибір героїчного вчинку або відмови від нього, людина може спиратися з одного боку на особисту моральну свідомість, з іншого – на розвиток почуття історизму і здатності усвідомленням реальної дійсності. Ці якості проявляються в людині через складні діалектичні взаємовідносини з дійсністю в нелегкі процеси морального і громадського формування. В показі цих процесів – шлях мистецтва героїчної теми" [7: 25].

Отже, можна відзначити, що в українській пісенній творчості герой – це людина, яка з найбільшою силою втілює у собі типові риси свого народу, риси свого покоління, своєї епохи. Це різні люди, з різними характеристиками. Проте їх об'єднує спільна мета, в ім'я якої вони живуть, борються, перемагають. Ця висока мета – щастя народу, загальнолюдські ідеали.

Історизмом пов'язані всі народні пісні, але суто епічними вважаються жанри історичної пісні та думи. Народні думи виникли в ХУ-ХУІІ ст., у часи, коли український народ вів героїчну боротьбу проти татаро-турецьких набігів і польської шляхти. Вони передавалися із покоління в покоління, вбираючи в себе найдовершеніші вислови, що в образній формі відтворювали життя.

Відомо, що "думи чітко поділяються на історико-героїчні та соціально-побутові. До історико-героїчних належать твори, в яких відображено боротьбу українського народу проти татарської і турецької навали, а також події народно-визвольної війни 1648-1654 років проти шляхетської Польщі. До побутових дум відносимо твори на теми народного життя" [8: 4,5].

"Найдавніші звістки про співання дум, – зауважує Ф. Колесса, – знаходимо в аналогах польського історика Дарницького (з 1587 року). За його свідченням, смерть братів Струсів галицьких шляхтичів, що полягли в битвах з волохами 1506 р., була оспівана в елегіях, які русини звать думами" [9: 8].

Однак усі визначні дослідники українського фольклору сходяться на тому, що виникнення дум припадає на ХУ ст. Найдавніші українські народні думи розвинулися з народних голосінь, як це переконливо довів Ф. Колесса.

Саме з речитативів похоронного голосіння пізніше розвинулися речитативи козацьких дум, козацьких плачів. Невільницькі думи так і називаються: "Плач невольника", "Плач невольників на каторзі". Ці плачі виконували гуманну роль, спонукали слухачів до збору коштів для викупу невольників із тяжкої турецької неволі.

"Героїчні – це не тільки історичні пісні чи думи про певні події, славні військові походи, що увінчувалися перемогами. Серед наших пісень є багато сумних, у які виливалися сльози втрат, безсилля, розчарування, туга за втраченою свободою, покинутим рідним краєм", – пише дослідниця епосу О. Таланчук [10: 3].

Видатний фольклорист Ф. Колесса писав: "В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький та інші вчені вказали на близький зв'язок, який є між думами та героїчними епосом; співаки виконували епічні пісні, імпровізуючи в супроводі багатострунного інструменту" [11: 52].

Йдеться про найулюбленіший музичний інструмент – кобзу, яку козаки брали з собою у військовий похід і вважали її виготовленою самим Богом, а до кобзарів ставилися як до його посланців на землі. Часто козаки,

що мали хист до музики і співу, втративши зір у бою, ставали професійними кобзарями. Кобзар дійсно був "історичною особою, що в свій час розбуджувала національну свідомість українського народу, заохочувала його до боротьби..." [12: 10]. Поширення пісень і дум здійснювалося мандруючими кобзарями одноосібно або на постійних місцях, закріплених за певними кобзарями, – біля церков, соборів. Яскравим прикладом такої творчості є десятирічне кобзарювання В. Горбатюка біля могили Т.Шевченка в Каневі.

Думи та історичні пісні, виконувані кобзарями та лірниками, відігравали значну роль у житті народу. Іван Франко мав усі підстави писати, що "думи та пісні виховували нові покоління, вливаючи в них з материнським молоком того самого геройського духу, котрим жили батьки" [13: 21].

У думках та історичних піснях, у конкретних образах, подіях, ситуаціях відображено картини минулого нашої землі, уявлення про подвиг, мораль – загалом ментальність українця. "Терпкими соками суворої і величної історії, волелюбністю народного серця і незміреною любов'ю до рідної, навпіл засіяної зерном і кров'ю землі вирощена українська дума, – писав М. Стельмах, – не в затишку біля домашнього вогнища, а на сплюндрованих вогнем і мечем поселеннях, не під дзвін золотої бджоли, а під гадючий посвист петлі татарського ординця і зловісний блиск турецького ятагана народжувався наш героїчний епос. Народжувався він там, де жив, страждав і боровся український народ: на вселюдних, розколиканих тяжкими звістками майданах і в орлиних гніздах Запорозької Січі, в турецькій неволі і в кривавих січах проти чужоземних людодів і поневолювачів. Звитяжна боротьба українського народу проти чужоземних завойовників – це основа нашого героїчного епосу" [14: 16].

Думи героїчної тематики можна розділити на періоди:

I-й про боротьбу з турками і татарами та дуками, срібляниками. До них належать: "Козак Голота", "Козак нетяга Хвесько Ганжа Андибер", "Олексій Попович", "Самійло Кішка", "Івась Удовиченко, Коновченко", "Отман Матяш старий", "Три брати самарські та Іван Богуславець" та інші.

II-й період – про боротьбу українського народу з польською шляхтою під час визвольної війни 1648-1654 років. Основними героями цих творів є широкі маси повсталого селянства і козаків, а їх керівником показано Богдана Хмельницького.

До цього циклу відносяться думи: "Хмельницький та Барабаш", "Хмельницький і Василій Молдавський (Похід на Молдавію)", "Про смерть Богдана Хмельницького", "Утиски польської шляхти і нове повстання проти неї", "Іван Богун", "Повстання проти польських панів", "Вдова Сірчиха-Іваниха" та інші.

Персонажів цих дум, які боролися за соціальну справедливість та незалежність батьківщини, народ наділяє найвищими героїчними рисами. В народній уяві вони не вмирають після смерті, а живуть і житимуть у пам'яті нових поколінь. Цей мотив є основним в українському епосі:

Полягла козацька молодецька голова,

Як од вітру на степу трава:

Слава не вмере, не поляже,

Лицарство козацьке всякому розкаже!..

До найвидатніших образів героїчної історії українського народу XV-XVII ст. належать образи запорозьких козаків. У цих образах художньо відтворена реальна військова сила, створена українськими народними масами в ході боротьби проти соціального і національного гніту та проти турецько-татарської навали. Крім того, у піснях і думках знайшли відображення і ті соціальні суперечності, які мали місце на Запорожжі.

На початку XX століття виникли дві думи про Сорочинське повстання 1905 року. Автор думи "Про Сорочинські події 1905 року" Михайло Кравченко сам був учасником повстання і зазнав переслідувань від царської влади. На його кобзарській долі відгомоном далеких віків обізвалася трагедія кобзарів, які кликали народ до боротьби, ходили в походи і гинули в боях, востанне тримаючи руку чи на зброї, чи на струнах кобзи-бандури.

Про кобзарів-співців – виконавців українських дум і історичних пісень героїчної тематики – згадується в працях багатьох вітчизняних і польських авторів у ХХІ-ХХІІІ ст.

Водночас польська шляхта карала кобзарів-бандуристів, які своїм мистецтвом закликали народ до національно-визвольної боротьби, брали участь в антишляхетських повстаннях. Так, шляхетський суд виніс смертний вирок бандуристам Прокопові Скрязі із Остапова, Василеві Марченкові зі Звенигородки і Михайлові із Шаржи-поля за їх участь у селянському повстанні, відомому під назвою "Коліїщина"(1768). Цей вирок занотовано в Коднянській книзі за 1770 р., що містить документи польського шляхетського суду.

За активну участь у козацьких збройних походах проти польської шляхти було заковано в кайдани кобзаря Дмитра Бандурку з Києва. Відомі також оповіді про народного співця Грицька – кобзаря з Прилуцького повіту, який влаштував втечу двадцяти козаків з турецького полону, за що йому викололи очі. Будучи сліпим, він дістався до України і продовжив своє кобзарювання. Про ті часи М. Грушевський у статті "Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання" писав, що "бачили ми, наприклад, як ті різні політичні і соціально-економічні зміни, пережиті українським народом протягом ХУІІІ-ХІХ ст. – скасування гетьманщини, Січі і козацького устрою, розділ Польщі, ліквідація кріпацтва – ослабили й до найзагальніших мотивів звели всю безконечно багату, барвисту і надзвичайно розгалужену поезію козащини... У другій половині ХІХ ст. майже без останку вимер козацький епос: з дум залишилися тільки деякі моралістичні теми, з історичних пісень – головно т. зв. нижче епічні пісні [15: 24].

Цю ж думку, але посилаючись на інші важливі джерела, висловлює сучасний дослідник кобзарства В. Кушпет, який пише, що "разом із знищенням російським царатом низового козацтва почався занепад і кобзарської діяльності. Якщо в численних народних зображеннях козака Мамає ми не бачимо незрячого співця, то описи кобзарів останніх століть подають лише співців, для котрих спів та музика були, в першу чергу, спосо-

бом існування. Тому "жебрацький" період кобзарства потрібно розглядати як досить своєрідне явище за певних соціально-політичних умов на Україні, але не роблячи з нього аксіоми" [16: 37].

З другої половини ХУІІІ ст. суттєво змінюється кобзарський репертуар: гнівний, закличний зміст дум та історичних пісень значною мірою поступається місцем сумному, церковно-моралістичному змісту кантів і псалмів. І все ж кобзарі продовжували свою роль глашатаїв високої моралі та справедливості, хоч поліція під будь-яким приводом забороняла кобзарські виступи, чинила побої співцям, нищила їхні інструменти.

Відходили в минуле боротьба проти турецько-татарської навали, події національно-визвольної війни проти польських магнатів, зменшувалася й потреба в героїчних думах та історичних піснях, які відображали ці події. На перший план висувалися проблеми кріпацтва, соціальної нерівності й боротьби проти неї.

Репертуар кобзарів-співців ХІХ століття залежав від багатьох причин: від місцевих традицій, конкретних історичних умов, світогляду виконавців та їх художніх смаків, попиту слухачів тощо.

Збирачі та дослідники неодноразово відзначали, що кобзарі поступово забували думи, бо на них зменшувався попит, і засвоювали більш популярні твори.

Відомості про кобзарів – виконавців українських народних дум – з'явилися вже на початку ХІХ століття. Так, у 1805 році В. Ломиковський від кобзаря Івана записав тринадцять дум.

М. Лисенко в 1873 році записав мелодії дум і пісень, виконуваних О. Вересаєм, а Ф. Колесса, О. Слассьон, Леся Українка та К. Квітка в 1908-1910 роках зробили фонографічні записи від кількох кобзарів та лірників з Полтавщини та Харківщини.

Найбільш відомими на Україні є імена таких кобзарів як: Данило Бандурка, Матвій Волошин, Прокіп Скрыга, Василь Марченко, Гаврило Вовк, Архип Никоненко, Андрій Шут, Остап Вересай, Іван Кравченко-Крюковський, Трихон Магадин, Гнат Гончаренко та інші. Манера виконання ними епічних творів була різною: розповідь, чергування розповіді й співу, спів без акомпанементу і в супроводі народних музичних інструментів, речитативів.

У період загострення класової боротьби та в революційні роки (1905 і 1907) в народі зростає попит на твори соціального і революційного змісту, про що засвідчує репертуар кобзарів Ф. Кушнерика, Є. Мовчана та ін. Крім того, популярністю користувались і думи про Самійла Кішку, Івася Коновченка, про бурю на Чорному морі, про Марусю Богуславку, а також "Дума про Богдана Хмельницького", історичні пісні про Данила Нечая, Байду, Максима Кривоноса, Морозенка, Гонту, Залізняка.

Кобзарі-бандуристи брали активну участь у процесі національного та духовного відродження України (1917-1921 рр.). Перша Українська капела кобзарів ("Хор кобзарів"), організована і керована "бандуристом у фракку" Василем Ємцем, користувалася підтримкою українського Уряду. Третього листопада 1918 р. вона дебютувала в театрі Бергоньє з широкою програмою, до якої входили і кобзарські твори: "Дума про смерть бандурника", "Пісня про Морозенка", "Літав орел" та ін. Учасниками капели були М. Теліга, Ф. Діброва, А. Слідюк, Г. Копан, Г. Андрійчик, О. Дзюбенко, Ф. Панченко – всього з керівником вісім чоловік.

Від цього колективу фактично починається родовід Національної заслуженої капели бандуристів України. Об'єм статті не дозволяє широко простежити основні етапи розвитку виконавства, співців героїчної тематики від найдавніших часів до наших днів, а також охарактеризувати, як змінилася виконавська інтерпретація. Варто зазначити, що історію кобзарства досліджували Б. Кирдан, О. Омельченко, Ф. Лавров, творчість носіїв кобзарства – О. Правдюк, С. Грица, М. Щоголь, І. Немирович.

Як бачимо, думи та історичні пісні – це дорогоцінна духовна спадщина українського народу. Про їх суспільне значення, естетичний рівень і художню довершеність пишуть науковці, композитори, мистецтвознавці. Отже, думи та історичні пісні є складовою і невід'ємною частиною нашої духовності та історичної пам'яті. Саме тому ці твори живуть у віках. Читаючи та слухаючи думи та історичні пісні, ми захоплюємося подвигами народних героїв. Глибоко цінував красу і силу народних дум і пісень Т.Г. Шевченко. З почуттям високої гордості він писав:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине:
От де, люде, наша слава,
Слава України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Rapoport. A Strategy and conscience. – N. – Y. – 1971. – pp. 255-265.
2. Килло Р. Иностранная література. – М. – 1987. – №4. – С. 17.
3. Разговор о героическом. Театр. 1966. – № 10 – С. 22.
4. Степанов В. Героическая эпоха. – М., 1981.
5. Німенко А. Риси героїчного // Мистецтво. – 1955. – №3. – С. 4-8.
6. Данчук Л. Героїка на українській сцені. – К.: ДАКККІМ, 1999.
7. Разговор о героическом. Театр. 1966. – № 10. – С. 25.
8. Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. – К., 1980 – С. 4-5.
9. Колесса Ф. Українські народні думи. – Львів, 1920. – С. 8.
10. Таланчук О. Героїчний епос українського народу. – Київ, 1993. – С. 3.
11. Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. – Львів, 1910. – С. 52.
12. Квітка К. Професіональні народні співці й музиканти на Україні: Програма дослідів їх діяльності і побуту // Зб. іст.-філол. відділу УАН. – №13, вип.2. – К., 1924. – С. 10.

13. Франко І. Твори в 20-ти томах. Т. ХУІ. – К., 1955. – С. 21.
14. Стельмах М. Думи . – К.: Дніпро, 1982. – С.16.
15. Грушевський М. Історія України-Руси. – Харків: Держ. в-во України, 1928. – С. 24.
16. Кушпет В. Національне музичування і "війна" самих з собою. – К.,1995. – №1. – С. 37.

Матеріал надійшов до редакції 25.02.2005 р.

Данчук А.Л. Героическая тема в украинских думах и исторических песнях.

В статье прослеживается роль дум и исторических песен в пробуждении самосознания украинского народа и его сплоченность в борьбе за социальное и национальное освобождение.

Dantshuk A.L. Heroic theme in the Ukrainian Elegies and Historical Songs

The role of the elegies and historical songs in the awakening of Ukrainian peoples' self-consciousness and the solidarity in the struggle for social and national liberation is observed in this article.